

गोतमो राहूगणः। इन्द्रः। १-६ अनुष्टुप्, ७-९ उष्णिक्, १०-१२ पंक्तिः, १३-१५ गायत्री, १६-१८ त्रिष्टुप्,
(प्रगाथः =) १९ बृहती, २० सतोबृहती।

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि।

आ त्वा पृणक्तिवन्द्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १.०८४.०१

शविष्ठ- बलाधिदैवत। धृष्णो- शत्रुधर्षक। इन्द्र- परमेश्वर। ते- तुभ्यम्। सोमः- रसः। असावि-
निष्पादितः। आ गहि- आगच्छ। रजः- अन्तरिक्षम्। रश्मिभिः- किरणैः। सूर्यो न- सूर्य इव।
त्वा- त्वाम्। इन्द्रियम्- त्वच्छक्तिः। आ पृणक्तु- आपूरयतु ॥१॥

इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम्। ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥ १.०८४.०२

ऋषीणाम्- मन्त्रदर्शिनाम्। स्तुतीः- मन्त्रान्। मानुषाणाम्- अन्येषामुपासकानाम्। यज्ञम्- उपासनं
प्रति। अप्रतिधृष्टशवसम्- अप्रतिधर्षितबलम्। इन्द्रम्- ईश्वरम्। इत्- एव। हरी- अश्वौ
प्राणप्रतीकौ। उप वहतः- समीपं प्रापयतः ॥२॥

आ तिष्ठ वृत्रह्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी। अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वयुना ॥

१.०८४.०३

वृत्रहन्- आवरणभेदक। रथम्- स्ववाहनम्। आ तिष्ठ- आरोह। ते- तव। हरी-
आकर्षणशक्तिप्रतीकाश्वौ। ब्रह्मणा- मन्त्रेण। युक्ता- संपन्नौ। ग्रावा- स्थैर्येण सोमाभिषवार्थं प्रवृत्तः
पाषाणः स्थैर्यप्रतीकः। वयुना- वचनीयेन शब्देन। ते- तव। मनः- चित्तम्। सु- सुष्ठु।
अर्वाचीनम्- अभिमुखम्। कृणोतु- करोतु ॥३॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदम्। शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा ऋतस्य सादने ॥ १.०८४.०४

इन्द्र । ज्येष्ठम्- मुख्यम् । अमर्त्यं- अमृतम् । मदम्- तृप्तिकरं हर्षकरम् । इमम्- एनम् । सुतम्- निष्पन्नं रसम् । पिब- अनुभव । ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यस्य । सादने- सन्नानि । शुक्रस्य- पवित्ररसस्य । धाराः । त्वा- भवन्तम् प्रति । अभ्यक्षरन्- प्रवहन्ति ॥४ ॥

इन्द्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन। सुता अमत्सुरिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥

१.०८४.०५

नूनम्- निश्चयेन । इन्द्राय- परमेश्वराय । अर्चत- पूजां कुरुत । उक्थानि- मन्त्रान् । ब्रवीतन- ब्रूत । सुताः- निष्पन्नाः । इन्दवः- स्यन्दनशीला रसाः । अमत्सुः- इन्द्रमतोषयन् । ज्येष्ठम्- मुख्यम् । सहः- बलभूतमिन्द्रम् । नमस्यत- नमस्कुरुत ॥५ ॥

नकिङ्क्ष्वरथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे। नकिङ्क्ष्वानु मज्मना नकिः स्वश्व आनशे ॥ १.०८४.०६

इन्द्र । यत्- यस्मात् । हरी- आकर्षणशक्तिप्रतीकभूताश्वौ । यच्छसे- योजयसि । तस्मात् । त्वत्- भवतोधिकः । रथीतरः- रथी । नकिः- कोपि नास्ति । मज्मना- ध्यानेन । त्वा- भवन्तम् । अनु- अनुसरणाय । नकिः- न कोपि पूर्णतया शक्तः । नकिः स्वश्वः- न कोपि त्वत्समः सुप्राणः । आनशे- न कोपि त्वामीशितुं शक्तः ॥६ ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाशुषे। ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग ॥ १.०८४.०७

ईशानः- ईश्वरः । अप्रतिष्कुतः- अप्रतिशब्दितः । कु शब्दे । इन्द्रः । अङ्ग- क्षिप्रम् । एक इत्- एक एव । दाशुषे- दानशीलाय । मर्ताय- मनुष्याय । वसु- संपदम् । विदयते- ददाति । दय दानादिषु ॥७ ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत्। कदा नः शुश्रवद्विर इन्द्रो अङ्ग ॥ १.०८४.०८

कदा। इन्द्रः। अराधसम्- वृद्धयै संसिद्धयै वा न यतमानम्। मर्त- मनुष्यम्। क्षुम्पमिव-
छत्राकमिव। पदा- स्वपादेन। स्फुरत्- आक्रमिष्यति। कदा। नः- अस्माकम्। गिरः- मन्त्रान्।
शुश्रवत्- श्रोष्यति ॥८॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवासति। उग्रं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥ १.०८४.०९

यः। सुतावान्- रसनिष्पादकः सन्। बहुभ्यः- बहुभूताहिताय। त्वा- भवन्तम्। आ- मर्यादया।
आविवासति- परिचरति। तत्- तस्मै। इन्द्रः। उग्रम्। शवः- बलम्। पत्यते- अनुगृह्णाति ॥९॥

स्वादोरित्था विषूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यः।

या इन्द्रेण सयावरीवृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १.०८४.१०

स्वादोः- स्वादिष्ठस्य। इत्था- इत्थम्। विषूवतः- प्रवाहवतः। विष्ट् व्याप्तौ। मध्वः- मधुरस्य।
रसम्। गौर्यः- गावश्चिद्रश्मयः। पिबन्ति- अनुभवन्ति। वृष्णा- वर्षकेण। इन्द्रेण। सयावरीः-
गच्छन्तः। वस्वीः- निवासभूताः। चित्तस्तम्भकारकाः। वस निवासे। वसु स्तम्भे। स्वराज्यमनु।
शोभसे- शोभायै। मदन्ति- रसे तृप्यन्ति ॥१०॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १.०८४.११

अस्य- इन्द्रस्य। पृशनायुवः- स्पर्शनकामाः। ताः। पृश्नयः- गावश्चिद्रश्मयः। सोमम्- रसम्।
श्रीणन्ति- पक्वं कुर्वन्ति। श्रीञ् पाके। इन्द्रस्य- परमेश्वरस्य। प्रियाः। धेनवः- चिद्रश्मयः। सायकं
वज्रम्- आयुधम्। स्वराज्यमनु। हिन्वन्ति- वृत्रं प्रति प्रेरयन्ति ॥११॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः।

व्रतान्यस्य सश्विरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १.०८४.१२

अस्य- इन्द्रस्य । प्रचेतसः- प्रकृष्टज्ञानाः । ताः- चिद्रश्मयः । नमसा- नमस्कारेण । सहः- इन्द्राख्यं बलम् । सपर्यन्ति- उपासते । पूर्वचित्तये- पूर्व्याय ज्ञानाय । वस्वीः- चित्तवृत्तिस्तम्भकारिणः । स्वराज्यमनु । अस्य- इन्द्रस्य । व्रतानि- धर्मान् । सश्विरे- सिषेविरे ॥१२॥

इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १.०८४.१३

अप्रतिष्कृतः- अप्रतिशब्दा । इन्द्रः- इन्द्रियेशनशीलबलदेवता । दधीचः- धारणाशीलस्योपासकस्य । अस्थभिः- अस्थ्युपलक्षितसुषुम्नादिनाडीभिः । नवतीर्नव । वृत्राणि- आत्मावरणशक्तीः । जघान- अवधीत् ॥१३॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १.०८४.१४

पर्वतेषु- गिर्युपलक्षितजडेषु । यत्- यः । अश्वस्य शिरः- प्राणस्य उच्छ्रितभावः । अपश्रितम्- पिहितः । अश्वः प्राणप्रतीकः । तत्- तम् । इच्छन् । शर्यणावति- अन्तरिक्षे प्राणमयकोशे । शर्यणोऽन्तरिक्षदेशस्तस्यादूरभव इति दयानन्दः । विदत्- प्राप ॥१४॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था चन्द्रमसो गृहे ॥ १.०८४.१५

अत्राह- अस्मिन्नेव । चन्द्रमसः- सोमस्य । गृहे- सदने । त्वष्टुः- सूर्यस्य । गोः- चित्किरणस्य । नाम । अपीच्यम्- पिहितम् । अमन्वत- ऋषयोऽजानन् । चन्द्रस्य किरणा अपि सूर्यस्यैवेत्याधिभौतिके । सोमे यो रसोस्ति मनुष्यप्रज्ञोपलक्षितनिशायां सोपि आत्मसूर्यस्यैवेत्याध्यात्मिके । लोके यो रसो धार्मिकोऽनुभूयते सोप्यध्यात्मरसस्य मात्रैव ॥१५॥

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून।

आसन्निषून्हृत्स्वसो मयोभून्य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ १.०८४.१६

अद्य- इदानीम्। ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यस्य रथमयस्य। अनेन इन्द्रस्य वाहनमृतमिति ज्ञायते। धुरि- अश्ववहनप्रदेशे। कः। शिमीवतः- बलिनः। भामिनः- दीप्तिमतः। दुर्हणायून- दुःसहक्रोधान्। हृणीयति क्रुध्यति। आसन्निषून- आयुधास्यान्। हृत्स्वसः- शत्रुहृदयक्षेपणकारिणः। मयोभून- आनन्दकरान्। गाः- रश्मिदीप्तानश्चान् प्राणप्रतीकान्। कः। युङ्क्ते- योजयति। एषाम्- एतेषामश्चानां प्राणानाम्। भृत्याम्- भरणक्रियाम्। ऋणधत्- यः समर्धयति। सः। जीवात्- उज्जीवनमनुभवेत् ॥१६॥

क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽ को जनाय ॥ १.०८४.१७

कः। ईषते- अध्यात्मदर्शनं प्रति गच्छति। ईष गत्यादिषु। कः। तुज्यते- गमनसमये आवरणशक्तिभिः हिंस्यते। तुज हिंसायाम्। कः। बिभाय- आवरणशक्तिभ्यो बिभ्यति। सन्तम्। इन्द्रम्। कः। मंसते- आवरणशक्तिभ्यो भयात् ध्यायति। कः। अन्ति- तस्यान्तिकं गच्छति। तोकाय- सन्तत्यै। इभाय- गजोपलक्षितबलाय। उत- अपि च। राये- दानयोग्यसम्पदे। तन्वे- अस्मद्रूपाय। जनाय- जनहिताय। कः। अधि ब्रवत्- अधिवचनं कुर्यात् ॥१७॥

को अग्निमीदृ हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः।

कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥ १.०८४.१८

घृतेन हविषा- पूतनवनीतेन पूतचित्तेन वा हव्येन । कः । अग्निम्- वेदिस्थपावकं सर्वभूतहितक्रतुं
वा । ईदृ- स्तौति । ध्रुवेभिः- सनातनैः । ऋतुभिः- वसन्तादिकालैः । स्रुचा- यज्ञपात्रेण । यजातै-
यजेत् । कस्मै । देवाः- देवताः । आशु- क्षिप्रम् । होम- ह्यातव्यं धनम् । आ वहान्- आवहन्ति ।
वीतिहोत्रः- प्राप्तयज्ञः । सुदेवः- शोभनदेवताकः । कः । मंसते- ध्याति उपासनं करोति ॥१८॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १.०८४.१९

शविष्ठ- बलाधिदैवत । देवः सन् । त्वम् । मर्त्य- उपासकम् । प्र- प्रकर्षेण । शंसिषः- स्तुहि ।
मघवन्- इन्द्र । त्वदन्यः- भवदन्यः । न । मर्दिता- आनन्दयिता । अस्ति- भवति । ते- भवते ।
वचः- मन्त्रम् । ब्रवीमि- वदामि ॥१९॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ १.०८४.२०

ते- भवतः । राधांसि- वृद्धयः । ऊतयः- रक्षाशक्तयः । वसो- अस्मच्छरणभूत । वस निवासे ।
अस्मान्- नः । कदा चन- कदाचिदपि । मा दभन्- मा नाशयन्तु । मानुष- मनुष्यहित ।
चर्षणिभ्यः- सूक्ष्मदर्शिभ्यः । नः- अस्माकम् । विश्वा वसूनि- सर्वाणि चित्तवृत्तिस्तम्भकराणि
दर्शनानि । उपमिमीहि- अन्तिके संपादय ॥२०॥